

գեան: Մալանի Թարգմանութիւն Հրատարա-
կուած է ի Occasional Papers of the Ea-
stern Church Association. (Londres, Ri-
vington, 1869).

Ութերորդն և վերջին գլուխ խօսի հայ և
յոյն եկեղեցեաց իրարմէ ունեցած տարբե-
րութեանց վրայ: Տպագրեցաւ նաև Արևե-
լեան եկեղեցեաց ընկերութենէն, ինչպէս կը
ժանուցանէ Մալան յ'էջ 241 Ֆորթաքիւի
երկասիրութեան, բայց մեզ անկարելի եղաւ
գտնել զայն: Հետաքննական և ոճով գրուած
մ'է Մուրաւիէի, ոչ միայն վարդապետա-
կանաց տարբերութեանց վրայ որովք իրարմէ
կը զանազանութիւն հայ և յոյն եկեղեցիք, այլ
նաև այն ամենայն շանից որ եղած են ի միա-
բանել այս երկու եկեղեցիքը, և մանաւանդ

ի Ներսիսէ Կլայեցեոյ կաթողիկոսէ, և ի
համեմուն արքեպիսկոպոսէն Լամբրոնի: Այս
տեղեկութիւն Թարգմանուած է ի ճանապարհ-
հորդարան գրոց Մուրաւիէի ի ռուս (Հատ,
թ. 206—251):

Աւելորդ է մեզ անդրադարձնելը թէ Մա-
լան մեծ ծառայութիւն մը մատոյց Հայոց՝
իրենց վարդապետականքը և ազգային եկե-
ղեցեոյ սկզբունքը այսպիսի պայծառ կերպով
մը անգլիական հասարակութեան ներկայա-
ցընելով, Դժբաղդարար այս Թարգմանու-
թիւններէն շատերը՝ հիմա ձեռք ձգելը դը-
ժուարին է անգիւտ ըլլալուն, և յուսալի է
որ զանոնք միացընելով նոր տպագրութիւն
մը ըլլայ շուտով...

(Շարայարելի)

Ը Ն Դ Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ռ Ո Ւ Ս Ի Ո Յ

ժԵ.

(Տես յ'էջ 222)

Ամուսնոսրիսնք ի Տարեռ: — Ճաշ առ Օրրէլեան Սոչդան—բեկի: — Մեկնումն ի
Տարեռոյ: — Զանկեզուրի գեղեցիկ անտառք: — Կիոք Մաշտաշայ: — Պղնձագոր-
ծոսրիսն: — Ժամանումն ի Հաճիճոր: — Բաշգնդ: — Պղնձահանք և ճոշարան ի
Գատար: — Հալիճորի բերդ: — Խոշսոցոսայ լեռք:

Տասուերկու կամ տասուիրեք տարուան
հասակին՝ աղկիւնք կ'ամուսնանան ի Տաթեւ,
իսկ մանչերը տասնուհինգ տարուան: Այն
առթիւ նորահաս կանայք կը սկսին քոջ դուր-
ժածել, ու բերանին վարչամակաւ ծածկել:
Խիստ երիտասարդ ըլլալուն, առիթ տարի-
ներն նոր ամուսինք իրենց ծնողաց տունը կը
բնակին. յետոյ առանձին գերդաստան ձևա-
նալով, ուղածնուն Համեմատ կ'ապրին: Ընդ-
հանրապէս բազմաթիւ են ընտանիք, ու ինն
կամ տասը որդւոց տեաքը: Գործածած որ-
րանը՝ Համեմուն է Կովկասեան գաւառնե-
րէն մինչև ի Սիւրիա սովորական եղածնե-
րուն. ուր ամուր կերպով կը հաստատեն մա-
նուկը, և մայրն կը դիեցընէ զնա առանց իր
փաբրիկ անկողնէն հանելով անհանգիստ ը-
նելու զնա:

Երեկոյին կը ձաշենք ի տան Օրրէլեան

Սոչդան—Բէկի: Իւր կին, երկուտ հայուհի
մը, կանանոցէն դուրս չելլեր: Շատ լաւ կեր-
պով պատրաստուած համեղ ֆիլ—է եօքը,
մեր դիմաց կը դնեն ոչ նուազ համեղաճաշակ
կերակրոյ պնակ մը, բրնձոյ և մանրած մոյ
զնտիկներ, որթոյ տերեւներով պատասած:
Զարմանքով կը նկատեմ զիսմայիլ—բէկ, որ
զորթէ ինք միակ կը լափէ իրեն սիրելի այդ
կերակուրները: Իրաւ է որ իրմէ շատ վար-
չիմնա... Քաղցր եղբայրակցութիւն մը կը
տիրէ հրաւիրելոց պնակաց, դգալի ու պատա-
ռաքաղներու մէջ. մէկ գաւաթ մը միայն կայ
որ ձեռքէ ձեռք կ'անցնի:

Յաւել 2. — Այսօր կը մեկնիմք ի Տաթե-
ւոյ, Զանկեզուրի լեռնապաշտին խորը այցե-
լելու: Առաւօտեան ժամը վեց ու կիսուն կա-
րաւանն կը շարժի: Փեղեցիկ է օդը. ու ա-
րևուն ճառագայթից տակ հայեւոյ մը նման

ցողացիկ են մերձակայ լեռանց վրայի ձիւնա-
կոյտք, Իսմայիլ-բէկ քանի մը վայրկեան մեզ
ընկերելով, կը բաժնուինք սպա այս գերա-
զանց ուղեկցէն՝ որ Գարսպաղէն մինչ ի տեղս՝
մէջ կարուստին հոգին եղաւ. որով եւ անկա-
տումը՝ մեծ պարապ մը ձգեց մէջիներս:

Գաւարտ տանող ճամբանիս՝ մինչ ի բարձ-
րաւանդակ մը, շատ անհարթ է. գրեթէ քա-
րաժայռից վրայէն կը յառաջնէր, երիվարաց
ամենամեծ դժուարութեամբ: Անոր կը յա-
լորդեն բազմալիսատ ու վտանգալից ելեւէջք,
ինչուսին անտառ մը կը մտնենք, ուր ճանա-
պարհը կարծես թէ գեղեցիկ ծառաւոր մը
կիրպարանք կ'առնու. Առաւօտեան ցօղով
գնա եւս զիջին այս անտառը, ճառագայթա-
ձակ է եւ բուրազուարթ. ուր ծառոց փափուկ
կանաչը խառնուտիկ կը գործեն սրափուշք եւ
վայրի խնձորենիք, ինչպէս մեր Նախնիթա-
ցարար անցած տեղունալք, հոս ալ զանազա-
նեալ են տեսակք. կաղնիք, փեկոնք, մուր-
թգնիկք, հացի, տանձենի, դէմ առ դէմ բարձ-
րացած ու անթափանց տեղեւազարդք: Ան-
թիւ սարեակք, անձեղք, ստիակ եւ խայ-
կոյտք, կը գեղգեղեն զուարթութեամբ զերգս
գարնայնոյ:

Բազմաթիւ աղբերակունք կը հանդիպին
մեր ճանապարհին վրայ. ե Տաթև կը սկսի
փորկիտալ աչքերնուս. ու Մաղդաբէ կիրճն
որ կը հասնինք, 1900 մետր բարձրութեան
վրայ, կանկ կ'առնունք երիվարաց քիչ մը
հանգիստ ու դադար տալու: Հոն անտառը
կը լմբնայ, ու կը յալորդեն հրանոնկերով
ու ներգիծաք գոյնգոյն զարդարուած այրս-
տավայրք. քիչ ետքը լեռնական բուսականու-
թիւնք գեղաշնորհ մանուշակագոյն որձարմա-
տիւք (orchis) եւ փոնչուկներով (arnica),
եւ այլն:

Ամարային բնակութեան համար շինուած
քանի մի տնակք կը տեսնուին, Տաթևոյ հո-
վաւանդ: Քիչ մը աւելի բարձանց վրայ՝
յափանց Եւրասիայ եկած Թափառականաց
հիւշք, որոց հօտք եւ խաչիք այս գեղեցիկ
դաշտաց մէջ ցրուած կ'արածին: Թթու թան
կ'ուզենք, ու կը բերեն մեզ ամանով մը գոր
հարկ է փոխադարձաբար իրարու հրամանել
խմելու: Արիութեան կարեւորութիւն կը տես-
նեմ մտքս շանջնելու համար թէ Տէթ Ա-
լիի հինայած պեխերը մէջը թաթախուած են:

Երկու հազար մետր բարձր կիսակործան
ոչխարաց գոմ մը կայ, եւ անկէ անդին կը
սկսին էջք ի Գաւարտ՝ կաւային եւ դուրահուտ
թերթաքարամբք (schiste) ձեւացած ճանա-
պարհաւ: Կէս ճամբուն վրայ քանի մը վայր-
կեան կը հանգչինք կաղնեաց գեղեցիկ ան-
տառամիջին ու ինն ջրոյ աղբեր մը քով:

Բայց դեռ ճամբուն կէսն ըրած ենք, եւ Ճիւ-
ցածը դժուարագոյնն է: Քիչ մը հանգչելէն
ետքը՝ բերին ձիւրը, ու շարունակեցինք ճամ-
բանի մացառներու եւ ծառոց ճիւղերուն
մէջ՝ որ կը խափանէին ընթացքը: Հարկ էր
երիվարաց վրին վրայ տարածուիլ պառկիլ՝
որպէս զի վտանգ մը չհասնի: Գրեթէ կոյս
եւ անձեռնամերձ անտառ մ'է: — Կամաց
կամաց ինչնելով ի վայր, ձորահովտի մը խորը
կը հասնինք, ուր ճոխ պղնձահանք մը կայ:

Ի Չանախճի թնդացող շառաւ ուռանց կ'ի-
մացնէ թէ գործարանի կամ դարբնոցի մը
մօտն ենք: Շէնք մը դիմաց վար կ'իջնենք
յերիվարաց՝ որուն երկայնութեամբ սայլից
ու գործեաց տեղ մը կառուցուած է, հաճի-
ձոր գետէն քանի մը մետր անդին: Պուլի-
բէկ անունով թաթարի մը պատկանող կաթ-
սայից շինութեան գործատուն մ'է, որ միան-
գամայն մեր անցած անտառաց կալուածա-
տէրն է, ու այլևայլ տեղեր շահաբեր կ'ընէ
իր հնոցներուն հարկաւոր փայտի ածուխը
ճարելու: Սիրարի հիւրընկալութիւն ընելով,
ցըցուց մեզ մանրամասն կերպով իր գործա-
րանք, որ շատ նախնական ոնով է:

Մետաղը՝ որ քիչ հեռուն եղող հանքերէն
ձոյլ ձոյլ կը բերուի, ուժով կրակի մէջ կը
խոթեն, ուստի զուրա հանելով կը կռանան.
սպա սալի վրայ ձեղնով, կրակի պէս փայլող
կտորին չորս կողմը կը շարունակ անանակ մը
անձինք, փոփոխակի կ'իջնեն ու կը բարձ-
րացնեն երկայն մեղեխ ունեցող ուռերը,
տեսակ մը երաժշտական ներդաշնակութիւն
ձեւացնելով. յետոյ կը սկսին բանիլ մետա-
ղին վրայ, այլևայլ մեծութեամբ կաթսաներ
շինելով, որոց ամէն մէկուն վրայ գրեթէ տա-
սըն տեսակ աշխատութիւն կ'ըլլուի: Գործա-
կից ընկերութեան մը ձեռքով կը բանի ի գոր-
ծարանը, եւ կ'երեւնայ թէ լաւ կերպով աշխա-
տաւորք ընդհանրապէս Շամախեցի թաթարք
են:

Մինչ բռնադատելով կը ստիպեն զմեզ գա-
ւաթ մը թէյ առնուլ, մերձակայ Հանճիոր
գիւղին Սաբըրնա, որ անդ ներկայ էր, կը
յայտարարէ թէ մտքէ իսկ անցնելու բան չէ
որ կարենանք նոյն գիւղը կարաւանին հետ
հանգչել ի Գաւարտ. ճանապարհք դժուարա-
գնացք են, կ'ընէ, անասունքս ալ չափէ զուրս
յոգնած: Տեղիք կու տանք իր յորդորանացը,
ուստի եւ ամնմիտպէս կը փութայ յառաջի քան
զմեզ, ու իւր գիւղին մէջ սենեակ մը պատա-
րատել գիշերելու:

Յուլի 3. Հայաբնակ գիւղ մ'է Հանճիոր՝
քարեայ ու հողակերտ բարեկարգ շինու-
թեամբք. չորս կողմը մակեալ հողեր ու պար-
տէղներ, յորս կը մշակուի ինչ որ դժուարա-

գիւտ է այս կողմերը, գետնախնձոր և որոն, և բաց այս պատուական ընդդէմներէն՝ ունի գեղեցիկ ընկուզենիք, խնձորոյ և կա-
ղինի ծառեր:

Ջերմին և հանդական է օդը երբ համբայ կ'ելլենք երթալ ի Պաւսարդ: Գծուարութեամբ կը յառաջէ կարաւանն անհարթ ճամբէ մը, և կը հասնի ի Բաշգենի, ուր յոյն գաղթա-
կանութիւն մը հաստատուած է՝ շահարեր ը-
նելու սնունդ ձեռքով պղնձահանքը: Տասուեր-
կու ընտանիքէ կը ձևանայ գաղթականութիւն,
թիւն, և հնգետասան տարի է որ հաստա-
տուած են հոս: Ընտիր և բարեհամ ջուր մը
ունի 12 աստիճանի բարեխառնութեամբ: Այ-
ցելութիւն մը ընելով յունական եկեղեցւոյն՝
ու ձիւրնիս՝ քանի մը պատուաւած գգեստ հա-
գած առահակ ու մեզի ընդ առաջ վազող տը-
ղոց կը յանձնենք, և կ'երթանք հանք գոտ-
նեք: Համար փորուած տեղը, մութ ու գիշին
ճամբէ մը: Ամուսկն՝ փափաքելով մօտէն
տեսնել, մէկէն ներս կ'ենտուի. ես ալ, Ե-
ւայի էջմարիտ դստեր նման, կը հետեւիմ ի-
րեն, յուսալով որ կրնամ բան մը տեսնել.
յարմար առիթ մ'էր, և կենցաղ մէջ երբեք
ականատես եղած չէի հանքատեղոյ:

Ինչուան կէս մէջերնիս ծռած առաջ կ'եր-
թանք դժոխային երկայն ու նեղ անցքէ մը,
առաջնորդ ունենալով գործաւոր մը՝ հին ու
նով շինուած երկու պզտի լապտեր ի ձեռին,
սիւա նաւթի իւղով: Հեռուէն կը լսուի ու
ռանց ներդաշնակութիւն, և տիգաց ժայռին
վրայ զարնելու խուլ աղաղակը: Գետինը՝
սաղիս անդին կը նկատուի ջրով լի փոսեր:
Գրեթէ երկու հարիւր մետր առաջ երթալով,
կը սկսիմ ստըմանալ յանդգնութեան վրայ,
երբ արդէն հասած ենք խորը եղած բաժան-
ման անջրպետին դիմաց, ուր դրուած է սան-
դուիս մը բոլորովին նախնական ոճով և կը
գործածուի վերին գետնակար ճամբան ելլե-
լու: Ուր հանք կը փնտռուի: Շանտր՝ աղէկ թէ
գէշ վեր կ'ելլէ, բայց ես կը ստիպուիմ տե-
նալ այս փորձէն, որովհետեւ սանդուի կու-
չուածը ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ ծառայ կոճղ
մը՝ որոյ վրայ տեղ տեղ փոքեր են ու անոնք
աստիճանաց տեղ կը ծառային:

Բաշգենի հանքաց պղինձը՝ երակաց ձե-
ւով չիղտուտի, այլ գէղ գէղ աւելի կամ պա-
կաս մեծութեան չափով, և խիտ անխանոն
կերպով դասաւորուած ժայռից մէջ, որով ան-
թիւ փոսեր հարկ կ'ըլլայ բանալ, և այն պատ-
ճառաւ դժուարին ու աշխատայն կ'ըլլայ գիւտն
ու շահագործութիւնն: Սրահները, եթէ կա-
րելի է անոնց այս անունը տալ, տեղ տեղ
այնչափ անձուկ են՝ որ հազիւ մարդու մը
անցքի կը բաւեն:

Քիչ մը սպասելէս ետքը, կը դառնայ ա-
մուսին, և դուրս ելլելով կը տեսնենք որ
աշխատաւորք ձեռուրնին մէջմէկ մուրճ, մե-
տաղը իր գուզէն կը դատեն: Հրաքարանց
(pyrite) գեղեցիկ հաւաքմունք մը ընելէն
ետք՝ կ'աշտանակենք յերիվար: Քիչ ատենէն
կը տեսնենք զՊաւսարդ, բայց դեռ քանի մը
վերստ ճամբայ ընելու է, մինչ և Պատար,
ուր պղնձահանք կան, որոց վերակացուաց
յանձնարարական տուած է մեզ Մուրթաֆեան:
Հայաբնակ պզտի գիւղ մ'է, յիսուն տամբք
և երեք հարիւր բնակչաք, և չունի ինչ հե-
տաքննական:

Արդէն յառաջագոյն հասեր էր ի Պատար՝
մեր ժամանման լուրը, և ուստի մէկէն լաւ
սննեկի մը մէջ հանգստացողին զմեզ: Երբ
կը ցաւէի՝ մտածելով թէ առանց թարգմանի
կարելի պիտի չըլլայ մեզ բան մը ըսել կամ
գործել, և ահա երիտասարդ մը մօտենալով
մեզ, ընտիր գաղղիաբանութեամբ ողջունեց՝
բարի գալուստ մաղթելով: Պատարի կալուա-
ծատէրնիքն մէկուն՝ պարոն Նազարբէկովի,
եղբորորդին էր, Եւրոպա իր ուսումն առած,
և որոյ ներկայութիւնը, հարկ չէ ըսել, մե-
ծապէս հանդական եղաւ մեզ: Մանօթնացանք
վերադասուաց և գործաւորաց հետ՝ թէ հան-
քատեղոյն և թէ ձուլարանին, որովհետեւ
հանքին քովը՝ ձուլարան մ'ալ կայ, և որոյ
վերադասուէն է Տէր-Միքայէլեանց:

Գործարանին մերձ կան մեծամեծ փռուք
որ կը շնչեն զհուր և զկայծ, նոյնպէս ընդարձակ
և հանգիստ բնակարանք. և բովանդակ չա-
հագործութիւնը հայկական ընկերութեան մը
ձեռքն է: 820 մետր բարձրութեան վրայ չի-
նուած է Պատար, Երասխայ հովտին հաւա-
սար բարեխառնութեամբ: Յունիս ամսէն՝
խեղդիչ է տաքութիւնը, որով և մահունք ի
պատճառս չիբանց, իսկ ի սկիզբն յուլիսի՝
կանաք անհնարուրեփելի կ'ըլլայ, ու գործա-
ւորք թողլով զհանք և զձուլարան՝ իրենց ըն-
տանեք կը պատսպարին ի լեռնացամէջ, մինչ
վերադասուէն և ընկերք՝ ամառային բնակու-
թիւններն կ'առանձնան, և իւրօրով կամ յԱ-
զուլիս: Ամբողջ երկու ամիս, յուլիս և օգոս-
տոս, կ'անապատանան ու մահուան գաւառի
կերպարանք կ'առնուն այս տեղիք. և փոխա-
նակ հալարաբանաց շառաչի, և ձուլարան մե-
տաղաց հրացայտ կայծականց, կը լսուին
բազմաթիւ միջատաց միաձայն բզզիւն: Առ-
դէն չափաքանց կը նեղուիք մեզի անտփոք
կլիմայի տաքութենէն, ուստի կը փութանք
հրաձեչտի ողջոյն տալ թաւտաւան գեղաղէշ
սնտառաց, և առողջարար օդոյ լերանց. —
հովիտն, Երասխայ ընդարձակ հովիտն, բազ-
կատարած կը սպասէ մեզ:

Իրիկուան դէմ ձուլարան կ'երթանք, մե- տադին հալումը տեսնելու, զոր տափարակ ու քառակուսի կաղապարաց մէջ կը ընուն, և հոն կը պաղի՝ կ'ամրանայ նոյնհետայն, և այս կերպով ձևացած շերտերը՝ մէկէն ջրա- լից աւազան մը կը ձգեն:

Ինչպէսի Նորայէն, այնպէս ալ ի Վատար, տանէն տան և մէկ ժամու միջոց կը ճաշեն, և իրաւունք ալ ունին այսպէս ուշացընելու. որովհետեւ կրնան տաքութեան պատճառաւ յե- զալիլն զործոյ և զբաղմանց ժամանակը, օ- բուան մէկ մասը քնով անցընելով ու գիշեր ատեն իրենց զործով պարապելով: Տան չըր- ջապատն եղող բացալայրին վրայ սեղան կը դնեն, ուր գէթ մեղմ ու հաճոյական հովիկ մը զիրենք զովացընելով, վայրկեան մը կը մոռնան օրուան ծանր աշխատանքը:

Ալքիս առջև կը պարզի գեղանկար մը հը-

րաշալի պայծառ լուսնի լուսով փայած լե- րանց, որ կարծես իր բոլոր պըրանօքը կը դիտէ Վատար-չայի արծաթի ջրերը: Այս տեսիլ, թեթեւակի քողարկեալ գետնէն ելած շողով, այնչափ բանաստեղծական է՝ զոր չյագենալով ի դիտելոյ, կը մոռնամ դիմացս դուռած կերակուրը. ընդհակառակն՝ գլուխս դարձնելով, կը նկատեմ փռանց կարմրա- փայլ կոկորդը, հրացայտ կայծից խուրձը՝ որ կը բարձրանան յերկին՝ կարծես թէ արհա- մարհելով աստեղաց լոյսը, և ձուլարանը՝ որ շառաչածայն գործունէութեամբն հակապատ- կեր մը կը թուի քաղաքակրթութեան այն- պիսի երկրի մէջ ուր ամենայն ցուցակութիւն մարդկային ճարտարութեան պակասի: Զան- կէզուրի լերանց առանձնութեան մէջ կոր- սուած ենք, չկայ ճանապարհ, երկաթուղի և հեռագիր:

(Շարայարկի)

ՀԱՅԲ ԵՒ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

(Տես յէջ 94)

արդ զխաղաղարար չորս ան- ձինք մերադնայք Հնոյ Հա- յութեան Համաստուածքն մասնաւոր կերպով ուսումնա- սիրած են. առաջին երկուքն Չամբեան և Ին- ճինեան. մին «Հայոց պատմութեամբ», միւսն «Հայոց հնախօսութեամբ» և «Հայաստան» գրողն. իսկ վերջինք Մ. Լւին, և Հ. Բ. Սարգիսեան վրդ. առաջինն «Հայկական հե- թանոսութեամբ», և վերջինն «Ազաթան- գեղեցայ քննադատութեամբն» ընդդէմ Գուգ- շմուի: Որչափ ինչ սոքա շանաղոր եղած են վարդապետեմը՝ յայսինի է որ մեծ աշխատու- թեան և տընութեան իբր պտուղ նուիրած են Հնախօսին և Հնախուզին. սակայն 'ի սոցանէ ոմանց՝ մանաւանդ թէ առաջին երեք Գիտ- նոց աշխատութիւնքն առանց հիմնական ցուց-

մանց լինելով՝ թէ և ոչ խոտելի, սակայն և ոչ գործացուցիչ են. իսկ վերջոյն՝ Սարգիսեան վրդի. թէ և համեմատաբար արմատական ցուցակութեամբ հաստատեալ՝ սակայն և այդ ոչ 'ի սպառ գործացուցիչ, ըստ որում գրու- թեան նպատակն օտար լինելով: Եւ սա- կայն առանց բնաւ արհամարհ աչքը դիտելու այդ քառեակ աշխատութիւնքն, այլ ընդհա- կառակն մեծապէս գնահատելով հանդերձ և զովելով՝ սակայն անբաւական և սուրտամ կը համարիմք զայդոսիկ, վասն զի շատ մի կա- ռեոր դէպք՝ և քան զհինն հնազոյն դիք և աստուածք հայութեան մոռցուած են 'ի սպառ. շատ մի հնաւանդ յիշատակը անտեսուած են, և բնաւ լուրջ դիտողութեան չեն ենթար- կուած. շատ մի էական և իսկատիպ քննու- թիւնք 'ի մոռացօնս են թողուած, և եւրօ-